

Б. Головкін, кандидат юридичних наук,
завідувач сектору Інституту вивчення
проблем злочинності АПрН України

Корислива спрямованість особистості злочинця, опосередкована у насильницьких проявах: поняття, зміст, шляхи формування

Проблема спрямованості особистості набула міждисциплінарного значення, однак уніфікованого підходу до її вирішення поки що не існує. Сучасний стан розробленості проблеми можна охарактеризувати трьома критеріями: а) неоднакова репрезентація психологічними теоріями; б) специфіка рівневого аналізу представниками різних галузей знань; в) неоднозначний структурний склад елементів, що охоплюються цим поняттям. У науковий обіг термін «спрямованість» увів психолог С. Л. Рубінштейн (1946 р.), який вважав, що питання спрямованості має розкриватися через динамічні тенденції й установки, в основі яких лежать потреби, інтереси та ідеали, втілені у мотиви, котрі спрямовують діяльність, при цьому самі мотиви визначаються її цілями та завданнями¹. Під динамічними тенденціями С. Л. Рубінштейн розумів провідні мотиви й установки. Останні трактувалися як особистісна позиція, що полягає у ставленні до визначених цілей і завдань та виражає вибірку змобілізованість і готовність їх реалізувати у діяльнісний спосіб². Відтоді проблема спрямованості особистості посіла чинне місце у психологічній теорії й привернула увагу суміжних галузей знань. Тим не менш, досі не склалося єдиного підходу стосовно категоріального статусу поняття «спрямованість», що позначається на неоднозначному концептуальному вирішенні проблеми особистості злочинця загалом та особистості корисливого насильницького злочинця зокрема. Беззаперечно визнавалася соціальна природа психологічної категорії «спрямованість особистості». Розходження думок науковців переважно відбулося з приводу визначення гносеологічної ролі зазначеної категорії, а також складу елементів, що становлять її зміст. Існуюче розмаїття точок зору з цього приводу можна згрупува-

¹ Рубінштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1946. – С. 623.

² Там само. – С. 623–625.

ти у два основних підходи. Більшість фахівців, які розробляли проблематику особистості в психології, твердять, що спрямованість — головна системно-структурна властивість особистості, яка виконує інтегративну функцію структури, відбиває цілісність модусу особистості, фіксує стійкість системи, її самоорганізацію і саморегуляцію у відносинах із різними сторонами соціальної дійсності. Обстоювали цю ідею такі відомі науковці, як: С. Л. Рубинштейн¹, В. М. М'ясищев², О. М. Леонтьєв³, Д. О. Леонтьєв⁴, Б. Ф. Ломов⁵, К. К. Платонов⁶, Л. І. Божович⁷ та ін. Таку позицію поділяє і більшість кримінологів. Представники другого підходу (В. А. Ядов⁸, А. А. Асмолов⁹ та ін.) інтегративною властивістю особистості визнають ціннісні орієнтації. Останні є базовою характеристикою, на основі якої формуються всі інші структурні елементи, у тому числі спрямованість. У співвідношенні ціннісних орієнтацій і спрямованості особистості провідна роль відводиться першим, при цьому визнається нерозривний зв'язок між ними. Прихильниками даного напрямку спрямованість особистості фактично визначається ціннісною орієнтацією, що у кінцевому підсумку лише розширює і поглиблює знання про цю категорію, а тому вагомих підстав для протиставлення цих підходів немає, вони радше доповнюють один одного.

Спробуємо з'ясувати предметний зміст поняття «спрямованість особистості» та визначити структурний склад його елементів. Передусім зазначимо, що провідні наукові школи розглядали категорію «особистість» як узагальнений діяльнісний суб'єкт (соціальний клас,

¹ Рубинштейн, С. Л. Вказ. праця. – С. 60.

² М'ясищев, В. М. Психология отношений / В. М. М'ясищев. – Воронеж, 1995. – С. 48.

³ Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1975. – С. 202–203.

⁴ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М., 2003. – С. 213.

⁵ Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М., 1984. – С. 311.

⁶ Платонов, К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М., 1986. – С. 151.

⁷ Божович, Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – Воронеж, 1995. – С. 168.

⁸ Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. А. Ядова. – Л., 1979. – С. 23.

⁹ Асмолов, А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – М., 1984. – С. 62.

група, індивід), який вступає у пануючі суспільні відносини, вибірково взаємодіє із тими чи іншими сторонами соціальної дійсності, виявляючи свою сутність у домінуючій лінії поведінки. Спільним у всіх концепціях було те, що науковці виводили єдиний принцип системної організації моделі особистості, на основі якого вибудовувалася ієрархічна структура зв'язків, що в інтегрованому вигляді виражала єдність особистості, її свідомості і діяльності в системі суспільних відносин. У різних концепціях таким принципом пропонувалося визнати: «динамічну тенденцію» (С. Л. Рубінштейн)¹, «домінуючі відносини» (В. М. М'ясищев²), «сміслові мотиви» (О. М. Леонтьєв³, Д. О. Леонтьєв⁴), «домінуючі мотиви» (Л. І. Божович⁵, Б. Ф. Ломов⁶), «динамічну структуру» (К. К. Платонов⁷), «диспозицію» (В. О. Ядов⁸), «основну життєву спрямованість» (Б. Г. Ананьєв⁹). За наведеним термінологічним різноманіттям інтегративних властивостей особистості можна розгледіти дві найбільш загальні тенденції осмислення проблеми спрямованості особистості, що склалися у різнорівневих площинах наукового аналізу. На загальносоціальному і груповому рівнях вирізняються ланки зв'язку макросередовище — особистість як діяльнісний суб'єкт суспільних відносин та мікросередовище — особистість як учасник групових відносин. У цих площинах ключовими одиницями аналізу стають зумовлені суб'єктивними інтересами домінуючі відносини із окремими аспектами матеріальної та духовної сфери суспільства, стійкі взаємозв'язки із корисливо орієнтованим мікросередовищем, історично сформована кримінальна практика, провідна система цінностей і субкультурних норм, що визначають стійку інтерсуб'єктивну корисливу насильницьку спрямованість особистості, виражену у корисливому цілеутворенні та насильницькій цілереалізації поведінкових програм. Наступна ланка аналізу розгортається на індивідуальному рівні, у психологічній площині. Тут дослідницький інтерес фокусується на зв'язку особистість — ситуація, при цьому

¹ Рубинштейн, С. Л. Вказ. праця. – С. 623.

² М'ясищев, В. М. Вказ. праця. – С. 49.

³ Леонтьєв, А. Н. Вказ. праця. – С. 202–203.

⁴ Леонтьєв, Д. А. Вказ. праця. – С. 213.

⁵ Божович, Л. І. Вказ. праця. – С. 168.

⁶ Ломов, Б. Ф. Вказ. праця. – С. 313.

⁷ Платонов, К. К. Вказ. праця. – С. 136.

⁸ Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л., 1979. – С. 12.

⁹ Ананьєв, Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьєв. – М., 2000. – С. 69.

ключовими одиницями аналізу стають буттєвий смисл, ціннісні орієнтації й інтереси, сукупність домінуючих мотивів цілеспрямованої поведінки, стійкі особистісні властивості, риси, ознаки й характеристики, які у поєднанні із ситуативними впливами формують рішення на вчинення корисливих насильницьких злочинів і забезпечують його виконання. Оскільки категорія «спрямованість особистості» вживається у значенні домінуючої, стисло розкриємо зміст принципу домінанти. О. О. Ухтомський тлумачив домінанту як: «пануюче вогнище збудження у психіці, що визначає характер реакцій нервових центрів у даний момент... це керівний центр, що накопичує імпульси, котрі течуть у центральну нервову систему, і одночасно пригнічує активність інших центрів регуляції активності, підкорює їх»¹. Домінанта зумовлює вибіркове сприйняття енергоінформаційних потоків середовища у даний момент і визначає спосіб реагування на впливи, що надходять ззовні. Концентрація і вибіркковість в інтегрованому вигляді відбивають системну властивість домінанти — векторальність, наперед визначений напрям поведінкових реакцій, здійснених у певний спосіб². Межі застосування принципу домінанти з часом розширилися від індивідуальної регуляції поведінкових актів до рівня міжсуб'єктної взаємодії членів соціальної групи і далі, на рівень соціальної активності в її діяльнісних виявах³.

На загальносоціальному та груповому рівнях спрямованість особистості являє собою засноване на світогляді та ціннісних орієнтаціях суб'єктивне ставлення до значущих об'єктів соціальної дійсності (опредмечене у мотивації) та соціальний вибір (опосередкований рішенням) шляхів досягнення бажаного результату. В. М. М'ясищев концептуально розглядав спрямованість особистості як домінуючі відносини: свідомий, вибіркковий, заснований на досвіді зв'язок з різними сторонами соціальної дійсності, що виявляється у діях, реакціях та емоційному ставленні до них. Зазначалося, що відносини — рушійна сила, потенціал особистості, які визначають міру інтересу, ступінь вольових зусиль⁴. Відносини становлять систему, структуровану за ступенем узагальнення: від зв'язків із суспільством (макросередови-

¹ Каликанов, С. В. Философское содержание учения А. А. Ухтомского о доминанте / С. В. Каликанов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2003. – № 1. – С. 33–34.

² Там само. – С. 33–34.

³ Див.: М'ясищев, В. М. Вказ. праця. – С. 97.

⁴ Там само. – С. 48–49.

щем) до зв'язків із соціальними групами (мікросередовищем) і далі у площину міжособистісних зв'язків¹. З'ясувати природу цих зв'язків допоможе осмислення функцій спрямованості соціотипу особистості. В. М. М'ясищев пропонує вирізняти три взаємопов'язані функції: когнітивну (пізнавальну та оцінкову), емотивну (емоційне ставлення) та конативну (поведінкову)². Пізнавальна функція полягає у неповторному засвоєнні соціального досвіду, норм і цінностей із перетворенням їх у ціннісні орієнтації особистості, що забезпечують свідомо вибірково сприйняття середовищних впливів та служать критерієм оцінок матеріальних і духовних благ, поведінки інших людей. В основі таких оцінок лежать інтереси — вибіркоче ставлення особистості до об'єктів соціальної дійсності в силу їх потрібнісної значущості та емоційної привабливості³. Інтерес відбиває потребу у володінні суб'єктивно значущим благом. Відповідно до ціннісних орієнтацій та провідних інтересів здійснюються формування намірів і доцільний вибір оптимальної за даних соціальних умов поведінкової програми їх реалізації. Для того щоб наміри не залишилися каталогом ідей та цілей, необхідна мотиваційна динамізація вольових зусиль, перехід від планів до їх виконання. Слід підкреслити соціальне походження спрямованості, первинну сформованість вже у підлітковому віці. За даними експериментальних досліджень Л. І. Божович, становлення достатньо визначеної, відносно стійкої спрямованості особистості спостерігається у віці 12–15 років, бо на цей час основні цінності суспільства, моральні норми і правові заборони вже засвоєні, сформовані домінуючі мотиви⁴. Зрозуміло, що із набуттям життєвого досвіду здійснюється певне корегування картини світосприйняття, особистість остаточно стверджується у своїх оцінках, намірах, стратегіях поведінки. Відбувається фіксація стійкої ієрархії цінностей, які інтегруються в систему ціннісних орієнтацій особистості, що відбивають світоглядні позиції, моральні переконання, життєві принципи, рівень правосвідомості, смислові мотиви життєдіяльності (за визначенням О. М. Леонтьєва)⁵. М. Рокич розуміє ієрархію цінностей як структуру переваг, порівняльну значущість для особистості. З функціональної точки зору пропонується умовний поділ всіх цінностей на цінності-цілі (термінальні)

¹ М'ясищев, В. М. Вказ. праця. – С. 92.

² Там само. – С. 130.

³ Див.: Ковалев, А. Г. Психологія личности / А. Г. Ковалев. – М., 1969. – С. 141.

⁴ Божович, Л. И. Вказ. праця. – С. 168–169.

⁵ Леонтьев, А. Н. Вказ. праця. – С. 202.

та цінності-засоби (інструментальні). Перші — це сформовані суспільною свідомістю уявлення про ідеальну мету життєдіяльності і прагнення її досягти. Другі — це альтернативно можливі (легальні і нелегальні) шляхи реалізації намірів. Ціннісні орієнтації служать способом зв'язку між цінностями-цілями та цінностями-засобами. М. Рокич зазначає, що визначення цінності-цілі передбачає стійку переконаність у перевагах конкретного способу (шляху) реалізації намірів¹. Домінуюча спрямованість ціннісних орієнтацій кореспондує провідній спрямованості інтересів у певну сферу суспільних відносин, визначає життєві плани і поведінкові програми з їх реалізації. Із усієї сукупності суспільних відносин, які панують у суспільстві, соціальних групах та окремих спільнотах, особистість на підставі здобутого соціального досвіду, керуючись ціннісними орієнтаціями та інтересами, виходячи із домінуючих мотивів, обирає найбільш суб'єктивно значущу область і саме з нею встановлюються стійкі зв'язки, що набувають змістовного значення. Таким чином, структурний склад компонентів спрямованості особистості включає такі інформаційні групи елементів, як: буттєвий смисл, ціннісні орієнтації, мотивація і поведінкові тенденції. Зазначені групи елементів мають внутрішню диференціацію. На всіх рівнях і ланках відносин особистості із соціальною дійсністю спрямованість знаходить свій вияв у такій формулі зв'язку: спектральне сприйняття соціальних впливів на основі домінуючих ціннісних орієнтацій, інтересів і мотивів визначає векторіальну заданість поведінкових тенденцій. Вибірковість як властивість спрямованості особистості втілена у здатності займати певну позицію стосовно найбільш значущих суспільних цінностей, моральних приписів і кримінально-правових заборон, корелює із типовими якостями, рисами та ознаками особи. А. П. Закалюк одним із перших зазначив, що спрямованість має бути показником особистості і підставою соціальної типізації². Г. Л. Смирнов убачав тісний зв'язок між спрямованістю й типовими рисами особистості, що зумовлюють стійкі поведінкові тенденції³. Ознака типовості спрямованості відбиває закономірний характер зв'язку між превалюючими особистісними властивостями, якостями, ознаками особистості та характером поведінкових тенденцій.

¹ Див.: Белинская, Е. П. Социальная психология личности / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М., 2001. – С. 126.

² Закалюк, А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк. – М., 1986. – С. 39.

³ Смирнов, Г. Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности / Г. Л. Смирнов. – М., 1971. – С. 52–53.

Викладені положення дають підстави вирізняти соціотип корисливого насильницького злочинця за ціннісно-мотиваційною спрямованістю особистості. Під корисливою насильницькою спрямованістю особистості злочинця розуміємо: засновану на нормативно-ціннісному антисупільному ставленні до власності і недоторканності психофізичного статусу суб'єкта власності домінуючу мотиваційну тенденцію на отримання матеріальної вигоди оптимально прийнятними насильницькими засобами злочинного прояву. З одного боку, спрямованість спричиняє корисливий насильницький злочинний прояв (діяльність чи злочин), а з другого — визначається ним. Судити про корисливу насильницьку спрямованість особистості злочинця можна опосередковано, ретроспективно, аналізуючи зміст злочинних проявів. Втім, знаючи закономірності її формування, можна прогнозувати перспективну лінію реалізації корисливої мотивації насильницькими способами поведінки. Викладені судження базуються на постулатах діалектичної єдності свідомості і діяльності. С. Л. Рубінштейн зазначав, що тільки через діяльність можливо пізнати свідомість особистості, її психічну сферу, котра опосередковується ставленням до оточуючої дійсності. Неприпустимим є розрив зв'язку внутрішнього складу особистості і зовнішнього діяльнісного вияву¹.

Спробуємо визначити загальні шляхи формування суспільно-типових (історично закономірних), соціально-типових та індивідуально-типових особистісних якостей, рис і ознак, що відбивають зміст корисливої насильницької спрямованості особистості.

На загальносоціальному рівні корислива насильницька спрямованість особистості злочинця формується історично-типовими стандартами кримінальної практики. В основі цього процесу лежать якісні перетворення суспільного буття та суспільної свідомості. Збираний образ корисливого насильницького злочинця поступово створювався кримінальною практикою насильницького збагачення багатьох поколінь злочинців, тому зберігає діалектику сталості змісту й часове оновлення форм діяльнісного прояву. Спочатку була уява про розбійника-душогуба з «великої дороги», який живе у зраї злочинців десь у лісах, поблизу доріг та у покинутих обістях. Згодом йшлося про бандита-нападника на продовольчі склади, поштові поїзди, ювелірні лавки та заможні помешкання буржуа. У розквіт соціалізму склався хулігансько-молодіжний образ вуличного грабіжника (розбійника) так званого «гопника», а також завзятого рецидивіста, який грабує під-

¹ Рубінштейн, С. Л. Вказ. праця. – С. 30.

пільних мільйонерів-цеховиків і різного роду спекулянтів. На початку 1990-х — це учасник організованих злочинних угруповань, найманий вбивця, професійний здирник. Ринкова модель суспільства, капіталістично-вартісний формат суспільних цінностей, культурний вакуум посилюють раціоналізацію корисливості, призводять до реконструкції якісного змісту соціальної фігури особистості корисливого насильницького злочинця. Нині цей умовний збиральний образ складається із таких діяльнісних проявів, як: групові та одиничні напади на філії банків та інкасаторів, водіїв автотранспорту, помешкання пенсіонерів на селі, бізнесменів у місті, викрадення заможних людей з метою викупу і вже традиційні вуличні пограбування та розбійні напади на перехожих. Отже, в історичному плані соціальна фігура особистості корисливого насильницького злочинця постає у таких ракурсах: а) до певної міри історично закономірний продукт кримінальної моделі адаптації певного прошарку членів суспільства до легального порядку виробництва і споживання матеріальних благ; б) форма передачі розбійницької субкультури, традицій, символів, штампів мислення; в) соціальний зв'язок між історично усталеними видами кримінальної активності та інноваційно сучасними; г) соціально заданий стандарт об'єктивізованих стійких і сутнісних властивостей та характеристик, необхідних для здійснення корисливої насильницької злочинної діяльності в конкретно-історичних умовах.

Необхідно враховувати специфіку сучасних деформацій свідомості криміногенного прошарку членів суспільства, що обумовлені гострою суперечністю між проголошеними ринковими цінностями високостатусної успішності, багатства, влади, славнозвісності і неможливістю їх швидкої реалізації у законний спосіб. У ринковому суспільстві проголошується примат матеріальних цінностей над моральними. Так склалося, що деякі верстви населення не відповідають вимогам суспільної успішності. Критерії останньої тісно пов'язані із найбільш затребуваними особистісними характеристиками: високоосвіченістю, ініціативністю, дисциплінованістю, професійними навичками і досвідом роботи, що забезпечують високий рівень матеріальних доходів та відповідно високі споживацькі стандарти. Тернистий шлях сходження на вершину життєвого успіху далеко не всім до снаги. Одні верстви населення не відповідають ринково затребуваним особистісним характеристикам, при цьому задовольняються менш престижною і дохідною, але легальною діяльністю, інші — мають альтернативний набір якостей, котрий дозволяє обрати незаконні програми досягнення ба-

жаних матеріальних цілей. Виникає дилема: або ж відмовитися від суспільного ідеалу успішного скоробагачка, що вкрай складно, особливо для молоді, або шукати доступні й ефективні засоби реалізації життєвих домагань сучасного покоління, зосереджуючи увагу в напрямі кримінальної практики насильницького збагачення. Ціннісна орієнтація деліквентного прошарку населення набуває криміногенної властивості, здатності породжувати мотиви злочинної поведінки. Цілком закономірно, що прихильники зазначеного варіанта отримання вигоди найбільш послідовно можуть стверджуватися у своїх намірах у колі собі подібних, тому намагаються встановити зв'язки із специфічним злодійським середовищем, яке включає корисливий насильницький осередок.

Груповий рівень аналізу відбиває стійкість диференційованих зв'язків¹ між умовним корисливим насильницьким середовищем і відповідним чином налаштованими соціальними спільнотами. Завищена самооцінка і неадекватний соціальному статусу та життєвому досвіду рівень матеріальних домагань в основному деліквентної молоді і раніше засуджених за корисливі злочини верств населення поглиблюють їх відчуження від легального порядку набуття власності, штовхають на пошуки середовища, в якому панує спосіб життя, що дозволяє втілити амбітні життєві плани, реалізувати фінансові домагання, досягти визнання у референтній групі чи принаймні задовольнити найближчі матеріальні інтереси. Е. Дюркгейм писав, що кожна соціальна група має специфічну колективну схильність, котра об'єктивно визначає і спрямовує поведінку членів спільноти². Схильність до силових моделей реалізації цільової ідеї збагачення, недостатній самоконтроль, рішучість не вагаючись застосувати різні за ступенем тяжкості форми насильства — типовий набір особистісних якостей потенційних корисливих насильницьких злочинців, що стає передумовою включення до специфічного корисливого насильницького середовища. Вхідження до останнього змінює статус, зобов'язує до виконання певної ролі, в якій запрограмована відповідна модель поведінки. Виникає необхідність засвоєння системи цінностей і різних за характером програм корисливої насильницької поведінки, сприйняття колективної позиції, ідентифікації із оточенням. Щойно інтегровані члени набувають первинного досвіду незаконного збагачення, зазвичай низькокодхідного,

¹ Див.: Фокс, В. Введение в криминологию / В. Фокс. – М., 1980. – С. 105.

² Дюркгейм, Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – СПб., 1912. – С. 403, 420.

що може передбачати як одразу насильницькі програми поведінки, так і ненасильницькі, із поступовим переходом до силових форм збагачення. Згодом відбувається відтворення набутого досвіду, що дозволяє планувати більш дохідні посягання, для реалізації яких необхідні тяжчі за інтенсивністю та наслідками форми насильства. На цьому ґрунті здійснюється вторинна диференціація, результатом якої є злочинна спеціалізація на грабежах, розбоях, вимаганнях, бандитських нападах, заволодінні автотранспортом, викраденні людей та вбивствах з корисливих мотивів. Характеру злочинної діяльності відповідають типовий набір особистісних рис, емоційно-вольових ознак, котрі заслуговують на окремий розгляд.

Формування індивідуально-типових якостей, рис і ознак корисливого насильницького спрямування розгортається на рівні локальної міжособистісної взаємодії, у ході якої здійснюється задоволення матеріальних потреб, корисливих інтересів і цілей насильницькими способами виконання намірів. Специфікою індивідуального рівня аналізу корисливої насильницької спрямованості особистості злочинця буде розкриття буттєвого сенсу особистості, пізнання змісту ціннісних орієнтацій, інтересів, дозлочинного способу життя, формування криміногенної мотивації, а також більш загальних психофізіологічних характеристик особи на матеріалах проведених нами емпіричних досліджень. Провідне детермінаційне значення та великий обсяг систематизованого емпіричного матеріалу спонукають комплексно розглянути як шляхи формування перелічених елементів спрямованості, так і докладно пояснити їх специфіку в наступних публікаціях.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що ми розуміємо спрямованість у значенні інтегрованої властивості особистості, котра виражає діалектичну єдність сфери свідомості і діяльності у зв'язках із соціальною дійсністю. Соціальний зміст спрямованості розкривається через буттєвий смисл, ціннісні орієнтації й інтереси, домінуючі мотиви та поведінкові тенденції. Разом з тим спрямованість особистості формується на психобіологічній основі людини, яка накладає на неї індивідуально-психологічний відбиток, має нейрофізіологічні особливості, різного роду вади, котрі необхідно враховувати при досвідному пізнанні цієї складної категорії.